

NOVELINĖ PASAKA „EDIPAS“ (AT 931). INDIVIDUALAUS ATLIKIMO ATSPINDŽIAI UŽRAŠYTAME PASAKOS TEKSTE

RADVILĖ RACĖNAITĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Straipsnio objektas – novelinė pasaka „Edipas“ (AT 931).

Darbo tikslas – remiantis konkrečių šios pasakos variantų analize, mėginama pasižiūrėti, kaip ir kiek raštu užfiksuotame pasakojime atsispindi individuali, improvizacinė pateikėjų saviraiška.

Tyrimo metodai – aprašomasis, interpretacinis.

Žodžiai raktai: novelinė pasaka, Edipo tema, rankraštinis tautosakos tekstas, žodinis atlikimas.

[vadinės pastabos

Didelė dalis lietuvių tautosakos rankraštyne sukauptų tekstų yra užfiksuota vienuose – rašytiniuose – pavidalu. Ne visuomet užrašytus tautosakos kūrinius, ypač ankstyvuosius, lydi nuodugni pateikėjo metrika, o papildomos žinios apie atlikimo pobūdį yra dar retesnės. XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje tokios informacijos reikšmingumą suvokė nedaugelis tautosakos rinkėjų ir skelbėjų. Šių duomenų svarba etninės kultūros studijoms ir būtinybė pateikti kuo platesnį kūrinio gyvavimo kontekstą tapo įprasta norma tik XX a. viduryje.

Turint omenyje, kad vienas svarbiausių tautosakos bruožų yra garsinis jos atlikimo pobūdis, užrašytas tekstas, be abejo, ypač daug praranda gyvo žodžio įtaigos. Folkloro tyrėjų požiūris į užrašyto tautosakos teksto vertę skiriasi. Vieni jų laikosi griežtos nuomonės, kad tikroji liaudies kūrinių prasmė išryškėja tik tai autentiško atlikimo situacijoje, tai yra tik esant sąveikai tarp pasakotojo ir auditorijos. Štai Lauri Honko teigia, kad patys savaime folkloro tekstai, pavyzdžiui, patarlė ar mitologinė saktė, nesvarbu, kur jie būtų saugomi – idealiu pavidalu atmintyje ar rašytinė forma archyve, – yra tarsi tušti, nieko neverti. Reikšmę tautosakos kūrinyje įgyja tik atitinkamame kontekste, kai jį supa tikros emocijos, išreiškiančios atlikėjo požiūrį, vertybinę orientaciją bei siekius ir atspindinčios klausytojo reakciją¹. Šią mintį

plėtoja Piotras Bogatyriovas ir Romanas Jakobsonas, pabrėždami, kad „folkloro kūrinys neindividualus ir gyvuoja tik potencialiai, tai yra kaip tam tikras normų ir impulsų kompleksas, kaip aktualių tradicijų, kurias atlikėjai atgaivina, individualiai jas nuspalvindami, <...> kanva“².

Rusų folkloristų manymu, reikėtų sutikti, kad sakininės tautosakos kūrinio galutinė reikšmė iš tiesų formuojasi ne jo viduje, bet „paribyje“, tai yra pasakojimo suvokimo proceso metu³. Taigi neteisinga sakyti, esą tekstas turi reikšmę, tiksliau yra teigti, kad reikšmė tekstui yra suteikiama. Tai patvirtina, jog reikšminis kūrinio turinys yra kintamas dydis⁴. Tada darytina išvada, jog liaudies pasakojimą suvokti, individualiai interpretuoti jame užfiksuotą informaciją galima ne tik jį kuriant, pasakojant ar išklausanč, bet ir skaitant.

Pamėginsime pasižiūrėti, kaip tokie – tik rašytiniu pavidalu užfiksuoti – tautosakos tekstai gali atskleisti pateikėjų požiūrį į jų vaizduojamo herojaus likimą bei atitinkamų jo veiksmų vertinimą. Ilgėliau apsisistosime prie novelinės pasakos „Edipas“ (AT 931).

Lietuvių novelinės pasakos ir „Edipo tema“ tautosakoje

Novelinė pasaka „Edipas“ analizei pasirinkta visų pirma todėl, kad novelinės pasakos iki šiol apskritai nėra susilaukusios didesnio lietuvių folkloristų dėmesio. Tai konstatuoja ir Leonardas Sauka, straipsnyje „Tautosakos rūšių ir žanrų pažinimo keliu“ apžvelgdamas žanrų ir rūšių problematikos formavimąsi bei tyrimo tendencijas lietuvių folkloristikoje⁵. Trumpai galima paminėti tik keletą lietuvių autorių mokslo darbų, kuriuose užsimenama apie novelines pasakas.

Tarpukariu Jonas Balys „Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų kataloge“, remdamasis AT klasifikacija, novelines pasakas išskyrė į atskirą „Tikrųjų pasakų“ poskyrį⁶, tačiau šį katalogą papildančios apžvalgos „Pasakojamoji tautosaka ir jos tyrinėjimai“ skyriuje apie folkloro rūšis novelinės pasakos nėra minimos⁷. Donato Saukos monografijoje „Tautosakos savitumas ir vertė“ novelinėms pasakoms taip pat skirta nedaug vietos, o pagrindiniai jų ypatumai aptariami drauge su buitinėmis pasakomis⁸ arba gretinami su stebuklinėmis pasakomis, pabrėžiant pastarųjų didesnę meninę vertę⁹. Kai kurioms novelinių pasakų raidos tendencijoms pristatyti bei specifinėms novelinių pasakų struktūrų ir semantikos savybėms nagrinėti yra skirta keletas Bronislavos Kerbelytės straipsnių¹⁰. Bene plačiausiai ir nuodugniausiai novelinių pasakų tematikos ypatumus yra apžvelgęs Ambraziejus Jonynas „Lietuvių tautosakos“ ketvirtojo tomo įvade (mokslininkas šias pasakas vadina nuotykinėmis)¹¹.

Galima konstatuoti, kad daugumoje paminėtų lietuvių autorių tyrinėjimų apsiribojama bendro pobūdžio pastebėjimais apie novelines pasakas, kai kada pateikiant idėjų tolesnei šio žanro kūrinių analizei.

Tuo tarpu įdėmaus užsienio mokslininkų žvilgsnio yra sulaukusi ir pati novelinė pasaka „Edipas“ (plati pagrindinių folkloristams svarbių veikalų, kuriuose nagrinėjama ši novelinė pasaka ar atitinkamus motyvus aktualizuojantys kitų žan-

rų kūriniai, bibliografija pateikiama Vokietijoje leidžiamoje „Pasakų enciklopedijoje“¹²).

Be Lietuvos, ši novelinė pasaka dar yra žinoma Europos pietuose, pietryčiuose ir rytuose, taip pat Airijoje¹³. Europos kultūros istorijoje, pasak Walterio Puchnerio, galima išskirti tris „Edipo temos“ plėtojimosi kryptis. Pirmoji, tiesiogiai susijusi su Sofoklio tragedija „Karalius Edipas“, būdinga aukštajai kultūrai ir iki šiol yra aktualizuojama literatūros, filosofijos bei mokslo veikaluose. Antroji – tai legendinė viduramžių tradicija, kurioje antikinio Edipo mito pagrindu susiformavo apokrifinė Judo gyvenimo istorija, gyvavusi tiek Vakarų, tiek Rytų krikščionybės įtakos sferose. Trečiojoje, liaudiškoje tradicijoje antikiniai motyvai išryškėja pasakojamosios tautosakos kūriniuose, aktualizuojančiuose lemties problematiką. Vis dėlto, W. Puchnerio nuomone, trečiuoju atveju atitinkamų motyvų interpretacija pasakose per daug nutolusi nuo antikinio pirmavaizdžio, todėl apskritai vėlyvesnių pasakojamosios tautosakos kūrinių vadinimas „Edipo pasaka“ yra gana problemiškas¹⁴.

Plačioje, iki šiol mokslinio aktualumo nepraradusioje studijoje apie Edipo folkloriškumą Vladimiras Proppas detalizuoja, kad Edipo siužetas gali būti ne tik realizuotas kaip mitas, legenda ar pasaka, bet ir gyvuoti epo, lyrinės dainos forma ar figūruoti iš dalies folklorinį pobūdį išlaikiusiuose literatūrinės kilmės kūriniuose – poemoje, novelėje¹⁵. Jo įsitikinimu, pasakų tipų rodyklėje išskirti du – AT 931 ir AT 933 – Edipo siužeto tipai neaprepia visos Europos tautų pasakojamojoje tradicijoje esančių variantų įvairovės, todėl pateikia keturis tipus, kuriuos vadina „Andriaus Kretiečio tipu“, „Judo tipu“, „Grigorijaus tipu“ ir „Albano tipu“¹⁶.

Monografijoje apie likimo lėmėjas Europos tautų folklore Rolfas Brednichas atkreipia dėmesį, kad AT 931 tipui priskiriama nemažai su viduramžių hagiografijomis genetiškai susijusių ir žmogžudystės bei incesto temas plėtojančių liaudies kūrinių, kurių siužetai tarp savęs ganėtinai skiriasi ir varijuoja. Todėl jis, panašiai kaip ir V. Proppas, mano esant tikslinga įtraukti papildomas AT rubrikas, kaip antai: AT 931*A „Legenda apie Judą Iskariotą“, AT 931*B „Legenda apie šv. Andrių“, AT 931*C „Legenda apie tėvų nužudymą“¹⁷.

Tuo tarpu kiti tyrinėtojai gana laisvai visus tautosakos kūrinius, kuriuose aptinkami kurie nors antikiniam Edipo mitui artimi motyvai, apibendrintai vadina „Edipo tipo“ kūriniiais. Štai religijotyrininkas Jannas Puhvelas pažymi, kad „Edipo tipo legendos, nenutrūkstama juosta išplitusios nuo Europos per Artimuosius Rytus ir Pietų Aziją į vakarinę Ramiojo vandenyno dalį, visiškai nežinomos Šiaurės Azijos, Afrikos, Amerikos, Australijos tautoms“¹⁸. Vis dėlto jis pabrėžia, kad ne visada yra lengva nustatyti, kuo vertėtų aiškinti tokias mitines paraleles – „poligeneze (spontaniškas įvairiųjų panašumų nulemtas jų atsiradimas skirtingose vietose ir skirtingu laiku) ar difuzija“¹⁹.

Taigi teisingiau būtų ne ieškoti įvairių kraštų liaudies kūryboje „Edipo tipo“ kūrinių, o laikytis nuostatos, kad atitinkamo žanro tautosakos tekstą „apibūdina ne jam būdingi motyvai (visi jie gali pasitaikyti ir kituose folkloro žanruose), bet jų motyvų panaudojimo būdas kuriant visumą“²⁰.

Ypatingos herojaus lemties vertinimas pateikėjų akimis

B. Kerbelytės sudaryto „Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo“ duomenimis, žinomi aštuoni novelinės pasakos „Edipas“ variantai²¹. Septyni jų užrašyti iki XX a. vidurio (LMD I 160/1/, I 855/110/, III 161/58/; LTR 10^a/34/, 10^a/45/, 1550/74/, 1550/119/). Tik vienas iš aštuonių, pats vėlyviausias, užrašytas 1971 m. ir turi garso įrašą (LTR 4303/71/). Įdomu, kad du šios pasakos variantai yra susiję su krikščioniškąja legendine tradicija (LMD I 160/1/, I 855/110/). Tai antikinio Edipo mito pagrindu viduramžiais susiformavusios apokrifinės Judo gyvenimo istorijos lietuviškos analogijos. Peržiūrėjus LLTI Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomus visų šios novelinės pasakos variantų rankraščius, įsitikinta, kad nuodugnesnių žinių apie pateikėjus ir kūrinį atlikimo ypatumus mažoka.

Tiriant tautosakos kūrinį, visuotinai pripažįstama variantų svarba. Kelių variantų gretinimas gali būti lemiamas kaip tik tada, kai trūksta papildomos, tiesiogiai atlikėjų požiūrį atskleidžiančios informacijos. Lyginant kelis kūrinio variantus, įtikinamai galima „parodyti žmonių dalyvavimą tautosakos kūrimo procese, išryškinti kūrinio kitimą laikui bėgant, jo paplitimą įvairiose Lietuvos srityse ir gyvavimą už jos ribų“²².

Tarptautinėje Aarne's-Thompsono pasakų klasifikacijoje²³ novelinė pasaka „Edipas“ yra priskiriama vadinamajam „Likimo pasakų“ (angl. *The Tales of Fate*, vok. *Die Schicksalserzählungen*) poskyriui, kuris apima AT 930–949 tipus. Šiems tipams priklausančiuose kūrinuose svarbus vaidmuo tenka likimo nulėmimo bei paskirtos lemties išsipildymo tematikai, juose atskleidžiama, kad būsimieji žmogaus gyvenimo įvykiai ne atsitiktine seka klostosi, bet yra išpranašaujami jam gimstant. Lietuvių folklore sprendžiamas ir galimybės paveikti savąjį likimą klausimas. Novelinėse pasakose parodoma, kad mėginimai pakeisti skirtąją lemtį dažniausiai neduoda geidžiamų rezultatų. Beveik neįmanoma pakeisti pranašysčių, susijusių su vedybomis bei mirtimi.

Toks likimiškumo kontekstas lemia gana griežtą kanonišką novelinių „likimo pasakų“ vidinę struktūrą: pranašystė – mėginimas sukliudyti pranašystės išsipildymui – pranašystės išsipildymas²⁴. Šitokius struktūrinius rėmus turinčių kūrinį varijavimo galimybė, regis, turėtų būti menka, nes „principas, kad turi būti įrodytas pasakos pradžioje pateikto tvirtinimo teisingumas <...>, suponuoja daugelį vaizduojamų nuotykių, įvykių, atsitikimų <...>, o tai daro apčiuopiamos įtakos ne tik pasakų turiniui, bet ir jų meninei formai“²⁵. Taigi naratyvo veiksmas rutuliojasi tarsi iš anksto žinoma kryptimi ir atlikėjui, atrodytų, belieka pasaką tik pasekti.

Trumpai apžvelkime novelinės pasakos „Edipas“ struktūrą ir prisiminkime turinį. Aprašant kūrinio struktūrą, pravartu pasiremti B. Kerbelytės sukurtos struktūrinės-semantinės tekstų aprašymo ir analizės metodikos principais. Taigi šios pasakos variantus sudaro keturi elementarieji siužetai (toliau – ES). Gana sudėtingą kūrinio struktūrą lėmė tai, kad šio naratyvo baigtį apibrėžia du rezultatai: „Herojus praranda gyvybę“ (šiuo atveju herojus yra tėvas) ir „Herojus sulaužo vedybų paprotį“ (šiuo atveju herojus yra sūnus). Pirmajame pasakos ES yra pranašaujama, kad žmogaus laukianti baisi lemtis: jį nužudys sūnus / sūnus ne tik jį nužudys, bet ir ves

savo motiną. Antrajame, svarbiausiame struktūros ES parodoma, kaip herojus tėvas bando išvengti pavojingos situacijos, atsikratydamas savo sūnaus. Tačiau mirti paliktą kūdikį randa žmonės ir užaugina. Po kurio laiko sūnus patenka į tėvų namus, iš tiesų nužudo tėvą ir veda jo našlę – savo motiną.

Į svarbiausiąjį ES įterpti du detalizuojantys ES. Viename jų pasakojama, kaip tėvo neatpažintas sūnus nusamdomas saugoti sodą. Jam liepiama šauti į kiekvieną, kuris klausiamas neatsilieps. Atėjęs patikrinti sargo budrumą, tėvas ir yra nušaunamas. Antrame detalizuojančiame ES motina išsiaiškina, kad ištekėjo už sūnaus.

Tokį struktūrinį karkasą turinčiuose kūriniuose daugiausia erdvės individualiai saviraiškai atsiveria pasakojimo atkarpoje iki lemiamo tėvo ir sūnaus susitikimo. Pasakotojai gali savaip interpretuoti, pavyzdžiui, pranašystės situaciją. Antai tėvui jo, o drauge ir sūnaus ateitį išpranašauja burtininkai (*burtinykai pasake, kad šitas vaikas, kai užaugš, ažmuš sava tėvų* LTR 10^a/45/), trys žmonės (*ataja klajiman trys žmones ir utura, laimi skirdami, <...> tam tu, tam tu, kaip kam kas atsitiks. Tadu šita pona gims vaikelis, ir anas tėvų nušaus* LTR 1550 /74/), Jėzus su dvylika apaštalų (LTR 1550/119/), Dievas, aniuolas ir Jezusis (LMD III 161/58/) ir pan.²⁶

Taip pat gali varijuoti detalės, kaip tėvas grėsmę keliančio vaiko atsikrato ar kas paliktą kūdikį randa ir užaugina; kaip vaikas sužino, kad jis yra rastinukas; kaip jis patenka į tėvų namus. Pabrėžtina, kad toks naratyvo detalių įvairavimas didesnio poveikio kūrinio vidinei sąrangai neturi²⁷, o tik patvirtina faktą, jog gyvybingos tradicijos arsenale galima rasti daug būdų atitinkamai situacijai iliustruoti.

Vis dėlto šitoks varijavimas nėra begalinis; jis ribojamas vidinių tautosakos, kaip tradicinio ir kanoniško meno, funkcionavimo mechanizmų, paklūstantis meninės žanro sistemos dėsniams. Sakykime, aptariamuoju atveju yra svarbu, kad analizuojamoje novelinėje pasakoje vadovaujamosi nuostata, jog abi vėl susitikusios pusės (tėvai ir sūnus) nežino tikrųjų juos siejančių giminystės saitų. Taip nutinka dėl to, kad atsikratydamas vaiko tėvas manosi išvengęs ir išpranašauto pavojaus, tačiau, pats to nenujausdamas, kaip tik tokiais savo veiksmais jis sudaro prielaidas būsimiems tragiškiems įvykiams, nes pašalinamas ne užaugęs jaunuolis (galintis atsiminti tėvus), bet kūdikis. Be to, šitaip kaltė už tolesnius įvykius gali būti suverčiama tėvams, o ne sūnui.

Taigi šiame noveliniame kūrinyje ryškėja nauja, kitiems pasakų žanrams nebūdinga situacija, kai nei ES antipodas, nei herojus nežino tikrosios vienas kito padėties²⁸. Personažų tarpusavio ryšiai paaiškėja per vėlai. Tokie išankstiniai apribojimai ne tik lemia pasakos struktūrą, bet ir atitinkamai suvaržo pateikėjų pasirinkimo galimybes.

„Edipo“ pasakos variantuose išskirtina ir daugiau su pranašavimo kontekstu susijusių ypatumų. Iš penkių variantų, kuriuose detalizuojamas pranašysčių turinys, keturiuose minima, kad užaugęs vaikas nušaus savo tėvą (LMD III 161/58/; LTR 10^a/34/, 10^a/45/, 1550/74/), ir tik viename dar pridedama, kad paskui jis ves savo motiną (LTR 1550/119/). Taigi lietuviškoje tradicijoje sūnaus santuoka su motina yra traktuojama ne kaip likimo lemtas įvykis, bet kaip tiesioginė tėvo ir vyro nužudymo, atveriančio kelią naujai santuokai, pasekmė.

Pasakotojai stengiasi pateikti ir savo šių įvykių aiškinimą. Net keturiuose variantuose (LTR 10^a/45/, 1550/74/, 1550/119/, 4303/71/) yra teigiama, kad pati ponia norinti ištekėti už jos vyrui dirbančio vaikiną, nes jaunuolis jai labai patinka: <...> *gi jai jau anas pasdarė mielas, ką ana negali, negali skirtis jau nug jo* LTR 4303(71). Viename iš šių variantų ponia netgi tyčia pasiunčia vyrą į sodą, vildamasi, kad jaunuolis jį nušaus. Taip ir nutinka: <...> *kad ponų nušava, pasake poniai, a ponia nelabai ir verkia. Kaip jai šitas [jaunuolis] labai tika, tai, saka, minkas daiktas, pakavosma* LTR 1550(119). Šitaip sudėlioti akcentai atskleidžia pasakotojų simpatijas ir norą dalį kaltės už amoralius poelgius nukelti nuo personažo, kurio likimu domimasi (šiuo atveju – jaunuolio), pečių.

Nors kraujomaišos nuodėmė šioje pasakoje laikoma įvykusia nesąmoningai, bet ji yra vertinama neigiamai. Archajiškuose įvairių tautų mituose, pasakojančiuose apie pasaulio kūrimo laikus, kraujomaiša tarp pirmųjų dievų yra pateisinama, tačiau vėlesnę visuomenės raidos pakopą atspindinčiuose mitiniuose naratyvuose ir epiniuose kūriniuose bei pasakose incestas jau yra atmetamas. Pasakoms, taip pat ir mūsų analizuojamai novelinei pasakai, būdingi neatpažinimo ir lemties neišvengiamumo motyvai tik paaiškina priežastis, davusias pagrindą tokiems tragiškiems įvykiams, kaip tėvažudystė ir kraujomaiša²⁹.

Matyt, dėl tokio požiūrio net keliuose šios novelinės pasakos variantuose yra įtrauktas atgailos motyvas (LTR 10^a/34/, 10^a/45/, 1550/74/, 1550/119/). Jis realizuojamas jungiant „Edipo“ pasaką su kita noveline pasaka „Grigorijus ant akmens“ (AT 933). Tada, žinoma, pakinta ir „Edipo“ pasakos struktūra, nes yra pridėdama dar vienas ar du elementarieji siužetai. Taigi šioje vietoje ryškėja pateikėjui tradicijos suteikta ne tik siužeto detalių, bet ir tam tikra struktūros lygmenų pasirinkimo laisvė.

Ko gero, išpūdingiausiai atgailavimo situacija tekstiniu pavidalu atsiskleidžia 1927 m. variante, kurį papasakojo skaityti ir rašyti nemokėjęs aštuoniasdešimtmetis ūkininkas J. Lingė. Sužinojęs, kad vedė savo motiną, herojus *nieka nepasakė, tik galvų runkam susijame ir kaip eja ir išėja, daugiau nebegrįža. Beaidamas anas prieja ažerų, paprašė piemenis, kad anys jį inlaistų kaplyčelan. <...> kaip atsiklaupė prieš altorių, galvų runkam susemįs, teip ir klūpaja...* Kai po daugelio metų žmonės atvažiavo jo ieškoti, *tai rada viduj ponų pre altariaus klūpi. Keliai ja jau žemės inaudi, barzda žemės inaugus, pirštai galvon inaugi...* LTR 10^a(45).

Iš citatos matyti, kad pateikėjas simpatizuoja sekamos pasakos herojui. Suprasdamas, kad herojus yra nusidėjęs, vis dėlto jo nesmerkia. Pasakotojas taip įtikinamai atskleidžia siaubo ir nevilties atmosferą, kuri apima tikrąją savo veiksmų prigimtį sužinojusį herojų, jog akivaizdu – atgaila bus tinkama. Iš tiesų, atėjęs kunigas pakrapija atgailaujantį poną švęstu vandeniu, ir nusidėjėliui ne tik keliai, barzda bei pirštai atšoka, bet jis netgi paskiriamas *Švintu Tėvu*.

Kituose šios pasakos variantuose, kuriuose randamas atgailos motyvas, pabaiža ne visada būna tokia optimistinė. Pavyzdžiui, pateikėjo M. Lisausko iš Salako valsčiaus valia abudu nusidėjėliai – motina ir sūnus – tiesiog yra išskiriami: *liepė vienam vienu, kitam kitu keliu ait. Anys teip ir padaria ir rasiskyra* LTR 1550(74). Tuo tarpu variante, pasektame devyniasdešimtmetės A. Lingytės iš Dusetų parapijos, tėvą nušovusį berniuką žmonės, *labai primučėjį, nuvežė kaplyčion, inmetė,*

aždarė ir ažrakina. Po kurio laiko kunigas nuėjęs rado jį mirtinai sudžiūvusį (LTR 10^a/34/).

Anot tyrinėtojų, analizavusių šį atgailos motyvą platesniame Europos tautų folkloriniame kontekste, jis traktuotinas krikščioniškosios didaktikos plotme. Esą tie, kurie nuoširdžiai atgailauja, gali sulaukti Dievo malonės ir išpirkti net pačias sunkiausias nuodėmes, tokias kaip kraujomaiša ir tėvažudystė³⁰.

Vis dėlto lietuviški „Edipo“ variantai atskleidžia, kad ne visiems pateikėjams atrodo, jog po tokių baisių nusižengimų – tėvažudystės ir incesto – galima tikėtis laimingos atomazgos. Beje, ir tuose variantuose, kuriuose herojaus atgaila duoda rezultatų, labiau yra pabrėžiama žmogaus pastangų svarba, o ne Dievo galestinumas.

Taigi nors užrašytiems seniesiems rankraštiniams tautosakos tekstams ir trūks-ta situacinio konteksto informacijos, juose vis tiek lieka aktyvaus atlikėjo santykio su savuoju pasakojimu pėdsakų. Matėme, kad pasakotojas visada pasirenka tam tikrą atlikimo strategiją bei technines priemones ir jomis sąmoningai ar nesąmonin-gai stengiasi paveikti auditoriją, įtikinti ją savosios kūrinio interpretacijos teisingu-mu³¹. Toks atlikėjo poveikis klausytojui gali reikštis akivaizdžiai, įterpiančiam į pasako-jimą tiesioginius komentarus, pateikiant veikėjų ar situacijos vertinimą. Pavyzdžiui, pateikėjas stengiasi paaiškinti, kodėl herojus, kivirčo metu pavadintas pamestinu-ku, labai supyksta ir užmuša savo [brolių]: *rastas vaikas labai, regi, yra nemadoj. Būdava, mes vadinam mergos vaikus šiaudiniais, tai [jį mūsų] nekenčia* (LMD I 160/1/). Šiuo atveju toks paaiškinimas berods daugiau skirtas tekstą užrašinėjusiam tautosakos rinkėjui. Gyvą, improvizaciją grįstą pasakotojo santykį su tekstu atsklei-džia pamestinuko vardas – Radvila – ir liaudiška jo etimologija: Radvila – tai „ras-tas žmogus“ (LTR 10^a/45/).

Tokie kasdienybės faktų ar individualių interpretacijų intarpai savotiškai suak-tualina kūrinį, tarsi susieja neapibrėžtą pasakos vyksmą su klausytojų gyvenimo realijomis laike ir erdvėje. Antra vertus, didesnis, nei įprasta kitoms pasakų gru-pėms, novelinių pasakų vaizdų tikroviškumas išryškina šiai žanrinei sistemai būdin-gą racionalistinio ir menino suvokimo susikirtimą pastarojo nenaudai³².

Norėdami atskleisti klausytojams savo požiūrį į atliekamą kūrinį, pasakotojai gali pasiremti ir sudėtingesniais retoriniais mechanizmais³³. Pavyzdžiui, atlikėjas atitinkamų herojaus poelgių vertinimą gali išreikšti personažo lūpomis pačioje pasakojimo erdvėje (sužinojusi, kas yra jos antrasis vyras, ponja sušunka: ... *Tai tu sava tėvų ažumušei ir mani prarijai – sava močiu!* LTR 10^a(45)). Apibūdindamas situaciją, įvykius ar veikėjus, atlikėjas neretai pavartoja vertinamojo pobūdžio fra-zes, atskleidžiančias jo individualų požiūrį (*teip anys abu un gala lika švinti ir numiri buva laimingi* LTR 10^a/45/). Pateikėjo nuomonę atspindi ir išraiškingesni žodžiai: vaizdingieji veiksmožodžiai, stipresni epitetai (*jiem prisisapnavo, kad bus vaikas, ale visai brūdas, niekam nevertas, <...> toks kerėpla* LMD I 160/1/), netikėti palyginimai ar metaforos ir pan. Atlikėjas gali atkreipti klausytojų dėmesį į, jo manymu, esmingą pasakojimo dalį ilgėliau stabtelėdamas prie tam tikrų deta-lių, kartodamas reikšminius žodžius, mažesnės apimties ar stambesnes teksto at-karpas.

Pateikėjo santykį su tradicija rodo ir pasirinktas pasakojimo būdas, stilius: realistinis ar emocionalus, humoristinis ar ironiškas³⁴. Novelinės pasakos „Edipas“ variante vyrauja realistinis stilius, tačiau, atlikėjų manymu, reikšmingesnėse pasakojimo vietose jis yra emociškai sutirštintas pasitelkiant tiesioginę kalbą. Tam tikrą kūrinio dalį perteikiant, pavyzdžiui, dialogu, pasakos vyksmas tarsi pristabdomas, ir dėmesys sutelkiamas į tuos epizodus, kurie atrodo svarbūs pačiam pasakotojui. Antai ne viename iš analizuojamos novelinės pasakos variantų (LMD I 855/110; LTR 10^a/34/, 10^a/45/) pamestinukas kaip tik tiesioginio pokalbio metu išgirsta patvirtinimą, kad jį užauginę žmonės nėra jo tėvai:

Žmogus parvažiavęs klausia berniokų:

– Kā gi tu parajai namā?

Berniokas atsakē:

– Kad mani merga binkārtu pavadinā.

Žmogus sākā:

– Eg, prauda, tu ne mānā vaikas.

Berniokus taip tik užgirdā ir sakā:

– Tai kad aš ne tēveliā, tai ir nebūsiu. – Ir išējā <...> LTR 10^a(34).

Taigi pateikėjų naujačiama, kad ši teksto vieta yra labai reikšminga visam kūrinii, mat, išsiaiškines tiesą apie savo kilmę, herojus palieka įtėvių namus: taip atsiranda prielaida išsipildyti pranašystėje nusakytai lemčiai.

Kitas atvejis – kalbėjimas pirmuoju asmeniu už personažą. Novelinėms pasakoms įvykių perteikimas pirmuoju asmeniu, tarsi veikėjo lūpomis, mažiau būdingas, ir tokie intarpai užima tik menką viso kūrinio dalį. Pasakotojas, prabildamas už personažą, paryškina jam svarbius herojaus išgyvenimus ir siekia stipresnės emocinės viso naratyvo įtaigos auditorijai³⁵. Mūsų analizuojamoje pasakoje neretai personažo lūpomis yra iliustruojamas momentas, kai herojus sužino vedęs savo motiną ir reaguoja sušukdamas: *...Tai aš už tave turėjau savo jaunystę pratrioty!* LMD I 160(1).

Taigi pasakotojas, sekdamas pasaką, ne tik savitai nuspalvina jos stilių, suteikia kūrinii individualią atlikimo formą, bet ir „išreiškia savo idėjinį-emocinį tam tikrų įvykių ar reiškinių vertinimą“³⁶.

Išvados

Tada, kai neužtenka užrašytą pasakojimą papildančios ekstralingvistinės (mimika, gestai) bei paralingvistinės (šnekos garsumas, juokas, pauzių pasiskirstymas) informacijos, iš tiesų galima rasti būdų, kaip bent iš dalies išryškinti pateikėjo požiūrį į atliekamą kūrinį. Tautosakos, kaip tradicinio ir kanoniško meno, pobūdį atspindi liaudies pasakojimų struktūrų stabilumas. Griežtai novelinių „likimo pasakų“ struktūrai įtakos padarė ir šiuose kūrinuose aktualizuojamas tikėjimas išpranašautos lemties nepakeičiamumu. Su naratyvo forma susiję veiksniai riboja atlikėjo galimybes improvizuoti, tuo tarpu pasakotojo išmonė bei fantazija laisviau gali pasireikšti struktūrą „užpildančiame“ pasakojime. Pateikėjas gali jam svarbiais momentais pristabdyti pasakojimo tėkmę ir sustiprinti emocinį foną, prabildamas tiesioginės kalbos

intonacijomis. Atlikėjui suteikta galimybė pasirinkti, kurio veikėjo pusėje jis yra. Novelinės pasakos „Edipas“ variantuose pasakotojas neretai yra pagrindinio personažo, kurio likimu domimasi, pusėje, todėl prasminius akcentus jis sudėlioja taip, kad dalis kaltės už padarytus nusižengimus – tėvažudystę ir sūnaus santuoką su motina – yra perkeliama kitiems veikėjams.

¹ *Satu Apo*. Analysing the contents of narratives. Methodical and technical observations. – Studia Fennica Folkloristica, I: Folklore Processed: in Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992. Ed by Reimund Kvideland et al. Helsinki, 1992, p. 69.

² *Piotr Bogatyriov, Roman Jakobson*. Folkloras kaip ypatinga kūrybos forma. – Tautosakos darbai, [t.] VI–VII (XIII–XIV). Vilnius, 1997, p. 204.

³ *Светлана Борисовна Адоньева*. Сказочный текст и традиционная культура. Санкт-Петербург, 2000, p. 5.

⁴ Ten pat, p. 11.

⁵ *Leonardas Sauka*. Tautosakos rūšių ir žanrų pažinimo keliu. – Tautosakos darbai, [t.] VIII (XV). Vilnius, 1997, p. 20.

⁶ *Jonas Balys*. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. – Tautosakos darbai, [t.] II. Kaunas, 1936, p. 89–109; naujas leid.: *Jonas Balys*. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. – *Jonas Balys*. Raštai. Parengė R. Repšienė, t. III. Vilnius, 2002, p. 94–110.

⁷ *J. Balys*. Min. veik., p. 255–268; naujas leid.: *J. Balys*. Min. veik., p. 224–256.

⁸ Matyt, monografijoje prof. D. Sauka rėmėsi rytų slavų folkloristikoje įprastu pasakojamosios tautosakos skirstymu, kai buitinėmis pasakomis (*бытовые сказки*) vadinamos novelinės ir anekdotinės pasakos (*новелистические и анекдотические сказки*).

⁹ *Donatas Sauka*. Tautosakos savitumas ir vertė. Vilnius, 1970, p. 61–62, 103–107.

¹⁰ *Bronislava Kerbelytė*. Raseinių apylinkių pasakų raidos tendencijos. – Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, t. 4 (57). Vilnius, 1976, p. 131; *B. Kerbelytė*. Trials of Heroes in Novelle Tales. – Studies in Folklore and Popular Religion, vol. I: Papers delivered at the symposium “Walter Anderson and Folklore Studies of Today”. Tartu, 1996, p. 49–53; *B. Kerbelytė*. Herojų išmėginimų ypatumai skirtingų žanrų pasakose. – Tautosakos darbai, [t.] VII (XV). Vilnius, 1998, p. 75–82.

¹¹ *Ambraziejus Jonynas*. Pasakojamoji lietuvių tautosaka (Nuotykių pasakos, buitinės pasakos, anekdotai, sakmės, padavimai, pasakojimai, oracijos ir kt.). – Lietuvių tautosaka, t. 4: Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos. Medžiagą paruošė L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius, 1967, p. 8–14.

¹² *Walter Puchner*. Ödipus (AaTh 931). – Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung, Bd. 10, Lief. 1. Berlin–New York, 2000, p. 215–219.

¹³ *Diether Röth*. Kleines Typenverzeichnis der europäischen Zauber- und Novellenmärchen. Baltmannsweiler, 1998, p. 187–188.

¹⁴ *W. Puchner*. Min. veik., p. 210–219.

¹⁵ *Владимир Яковлевич Пронн*. Эдип в свете фольклора. – Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук. Ленинград, 1945, № 72, p. 140.

¹⁶ Ten pat, p. 138–141.

¹⁷ *Rolf Wilh. Brednich*. Volkserzählungen und Volksglaube von den Schicksalsfrauen. – FF Communications, 1964, No. 193, p. 46.

¹⁸ *Jaan Puhvel*. Lyginamoji mitologija. Vilnius, 2001, p. 3.

¹⁹ Ten pat.

²⁰ *A. И. Зайцев*. К вопросу о происхождении волшебной сказки. – Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Ленинград, 1984, p. 70.

²¹ *Bronislava Kerbelytė*. Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas, t. 2: Pasakos-legendos. Parabolės. Novelinės pasakos. Pasakos apie kvailą velnią. Buitinės pasakos. Melų pasakos. Formulinės pasakos. Pasakos be galo. Vilnius, 2001, p. 158. Vieno, anksčiausiai užrašyto šios pasakos varianto

(LMD I 855/110/) užrašymo vieta nėra žinoma, nors spėtina, kad tai Aukštaitija (prof. B. Kerbelytės informacija). Po vieną naratyvą yra užfiksuota buvusioje Suvalkų gub. teritorijoje (LMD I 160/1/), Aidulių k., Švenčionių vls. (LMD III 161/58/) bei Varenavo r. Baltarusijoje (LTR 4303/71/). Kiti keturi variantai užrašyti Zarasų apskrityje (LTR 10⁹/34/, 10⁹/45/, 1550/74/, 1550/119/).

²² *Leonardas Sauka*. Tautosakos kūrinio nagrinėjimas. – Tautosakos darbai, [t.] VI–VII (XIII–XIV). Vilnius, 1997, p. 14.

²³ *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC, No. 3). Translated and Enlarged by Stith Thompson. – FF Communications, 1961, No. 184, p. 325–335.

²⁴ R. Brednichas, aptardamas Europos tautų likimo lėmėjų vaizdinius, konstatuoja, kad apskritai šitokia įvykių seka (kai nesėkmingai bandoma išvengti pranašystės išsipildymo) yra būdinga ne tik pasakojamosios tautosakos kūriniams, bet ir epui, o ja paremti siužetai gyvavo jau Senovės Egipte, antikiniėje Graikijoje bei arabų kraštuose (žr.: *R. W. Brednich*. Min. veik., p. 13–77).

²⁵ *A. Jonynas*. Min. veik., p. 13.

²⁶ Tikėtina, kad personažai, pranašaujantys ateitį vaiko gimimo metu, atspindi lokalinius rytų Lietuvos novelinių „likimo pasakų“ ypatumus. Apskritai lietuviškai mitologijai būdinga samprata, kad vaiko ateitį lemia moteriškos mitinės būtybės, dažniausiai vadinamos laimėmis. Tačiau, pasak Norberto Vėliaus, rytų areale „neretai jas pakeičia dievas ar kita kokia vyriškos giminės būtybė (angelas, burtininkas)“ (žr.: *Norbertas Vėlius*. Senovės baltų pasaulėžiūra. Vilnius, 1983, p. 90). Antra vertus, reikia turėti omenyje, kad pasakojamosios tautosakos tekstuose laimė ir Dievas neretai pasirodo panašiomis aplinkybėmis, dubliuojasi kai kurios jų funkcijos, o tokie posakiai, kaip „Laimei“ ar „Dėkui Dievui“, vartojami lygia greta.

²⁷ *Jūratė Šlekonytė*. Herojus pasakotojas lietuvių melų pasakose. – Tautosakos darbai, [t.] XVIII (XXV). Vilnius, 2003, p. 152.

²⁸ *B. Kerbelytė*. Herojų išmėginimų ypatumai skirtingų žanrų pasakose, p. 80.

²⁹ *Елеазар Мусеевич Мелетинский*. Об архетипе инцеста в фольклорной традиции (особенно в героическом мифе). – Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. Ленинград, 1984, p. 59.

³⁰ *Yoav Elstein*. The Gregorius Legend: Its Christian Versions and Its Metamorphosis in the Hassidic Tale. – *Fabula*, Bd. 27. Berlin–New York, 1986, p. 197.

³¹ *S. Apo*. Min. veik., p. 63.

³² *D. Sauka*. Min. veik., p. 99.

³³ *Anna-Leena Siikala*. Interpreting Oral Narrative. – FF Communications, 1990, No. 245, p. 92.

³⁴ Ten pat.

³⁵ *J. Šlekonytė*. Min. veik., p. 154.

³⁶ *L. Sauka*. Lietuvių liaudies pasakas (Gyvulinės, formulinės, stebuklinės). – Lietuvių tautosaka, t. 3: Pasakos. Medžiagą paruošė Leonardas Sauka, Adelė Seselskytė. Vilnius, 1965, p. 54.

THE NOVELLA TALE “OEDIPUS” (AT 931): REFLECTIONS OF AN INDIVIDUAL PERFORMANCE IN THE RECORDED TALE TEXT

RADVILĖ RACĖNAITĖ

Summary

The international folk tales' classification by A. Aarne and S. Thompson contains a subgroup of the novella tales, defined as “The Tales of Fate” (“Die Schicksals Erzählungen” in German), and comprising AT 930–949 types. Tales attributed to these types are characterized by an especially prominent theme of fatal destination and the irrevocability of the destined fate. These folklore texts clearly reveal the idea of all the future events in the human life being predestined in advance, rather

than constituting an accidental sequence, therefore human attempts at changing one's fate are usually doomed to failure. It should be noted, that prophecies related to wedding and death are especially difficult to dodge. Such "fatal" context defines quite strict and canonical structure of these tale types: prophecy – attempt to elude its coming true – prophecy comes true. It would seem that variation possibilities for thus structurally framed folklore pieces are very scant, as the course of action in the tale is already established, and the task of the performer is simply to tell it.

The subject of analysis in the present article is the novella tale "Oedipus" (AT 931). According to the catalogue of the Lithuanian folk narratives, eight variants of this tale have been recorded. The majority of them were recorded until the middle of the 20th century, when somewhat more exhaustive data regarding informants and peculiarities of the folklore performance used to be very rarely noted down. Thus, by means of analyzing individual variants of the tale, the author attempts to point out what a recorded narrative may reveal regarding peculiarities of an individual performance, and what space is allotted by the "tales of fate" for the expressions of the individual performer's ingenuity and imagination.

Gauta 2005-03-14